

мал. В. Кричевського

Микола ФІЛЯНСЬКИЙ
6.12.1873–12.01.1938

*Все, над тим молився я, все я заберу.
З тим на світ родився я – з тим я умру.*

М.Філянський

Лідія ГОЛОМБ

МИКОЛА ФІЛЯНСЬКИЙ – «КРАСИ ЗЕМНОЇ ПІЛГРИМ»

УДК 821.161.2-1.09 "19" М.Філянський

У статті розглянуто творчість М.Філянського у контексті українського модернізму. Авторка стверджує, що митець оновив українську поезію початку ХХ ст. в ідейному й естетичному сенсі, розвиваючи традиції релігійно-філософської лірики.

Ключові слова: релігійний світогляд; філософія кордоцентризму; чиста лірика; сплав елементів неоромантизму, символізму, необароко, неокласицизму; самозаглиблений лірик; суб'єкт лірики; молитва.

«Син землі», «краси земної пілігрим» – ці образні самохарактеристики якнайповніше визначають природу художнього обдаровання і напрям творчості самотнього поета-лірика, представника раннього українського модернізму Миколи Філянського, котрий разом із М.Вороним, Лесею Українкою, Олександром Олесем, поетами «Молодої Музи» здійснив ідейно-естетичне оновлення української поезії початку ХХ ст.

Микола Григорович Філянський народився 6 грудня 1873 р. у селі Попівка на Полтавщині в родині священика. Закінчив гімназію в Лубнах і відділення природничих наук Московського університету, де здобув фах інженера-будівельника. Водночас майбутній поет відвідував заняття з живопису, архітектурні майстерні, ґрунтовно вивчав історію національного та світового мистецтва. На основі дослідження давніх рукописів, історичних пам'яток, предметів старовини, зібраних під час подорожі Україною, з'явилася наукова праця «Спадщина України», що вийшла друком 1905 р. у Москві.

У 1904 р. майбутній поет склав іспити на право вести будівельні роботи і виїхав працювати в Росію. Протягом 1906–1917 рр. очолював технічне керівництво товариства «Російський мармур» на Уралі.

Повернувшись 1918 р. в Україну, деякий час жив у селі Яреськи на Полтавщині, де завідував агрономічною школою, згодом працював у Сорочинському лісництві. З 1924 р. розпочинається плідна діяльність М.Філянського як організатора музейної

справи в Україні. Письменник і вчений, знавець старожитностей рідного краю, він з ентузіазмом працює в Полтавському краєзнавчому музеї, у відділі геології Харківського музею ім. Артема, а в 1931 р. бере участь у створенні музею Дніпрогесу в Запоріжжі, там же засновує краєзнавче товариство, допомагає оформлювати експозиції історичного музею в Києві. Закономірним результатом активної діяльності письменника-патріота, який прагнув зберегти для нащадків сторінки історії України, став його арешт органами радянського «правосуддя» у жовтні 1937 р. і злочинний розстріл 12 січня 1938 р.

За життя М.Філянського вийшло три збірки його поезій: «Лірика» (1906), «Calendarium» (1911) та «Цілую землю» (1928).

Своєрідність поетичного голосу М.Філянського, котрий у роки революційних збурень початку ХХ ст. виступив зі своєю далекою від злоби дня концепцією життя, що вибудовувалася на засадах релігійного світогляду та філософії кордоцентризму, викликала неоднозначні судження в критиці.

Так, Олена Пчілка в рецензії на збірку «Лірика» зауважила, що твори М.Філянського – не для тих, «хто кохається тільки у віршах на громадські мотиви», їх скоріше сприйме читач, який має «не стільки однобічний погляд на твори поезії». У поезіях авторка рецензії відзначила музичність, багату палітру настрів, ніжність чуття, тонке відображення «життя серця з його жадобою світла, щастя» [5; 18].

Інакше сприйняв дебютну книжку М.Філянського М.Коцюбинський, визнавши несвоєчасними вірші поета, що в часи суспільних катаклізмів «виспівує хвалу» Богові та «описує давні могили на степах України». Не без зусиль сприйняв рецензент і форму поезій, де, як він зазначав, «все темне, каламутне і хаотичне» [4; 40].

На думку І.Качуровського, «гостра атака» М.Коцюбинського проти талановитого лірика «спричинена була насамперед релігійно-містичним настроєм його віршів» [3; 32].

Високу оцінку критики здобула збірка «Calendarium». М.Сріблянський назвав її найвагомішим здобутком української лірики 1911 р. Критик відзначив у книжці «філософічну глибину» як свідчення глибини української національної душі, краси нашої мови. «Повів містичності, – помічає він, – як срібна павутина восени над полями, в'ється над чудовою лірикою Філянського». Поет і природа, «самотність людини між людьми», «незвичайна тишина» панують у збірці, де «все гармонійне, рівне, як обрій, чисте і прозоре, як небо, журливе, меланхолійне, як осінь» [6; 181].

Увести лірику поета до загальноєвропейського контексту намагався М.Євшан, зазначивши, що «Філянському, бодай чи не самотньому з-поміж найновіших українських поетів, удалося згармонізувати свою українську психіку з елементами модерної європейської – головної, французької – поезії, вибрати з неї все дійсно гарне, високе і поетичне і не попасти разом з тим в її непрохідні не раз нетрі» [2; 285].

Особливості творчого почерку М.Філянського як одного з майстрів релігійно-споглядальної філософської лірики влучно окреслив С.Єфремов, виділивши в ній такі риси, як осягнення незбагненого, таємничого, вічного. «Це чиста лірика, – зауважив дослідник, – справжній голос серця, який ніколи не дозволить собі ні різкого слова, ні навіть жвавішого поруху, який оживлюється самим переживанням колишнього і тихими рефlekсами на сучасне. На бучну ролю такий голос і не важить, він бринить занадто, скажу так, інтимно, але це не заважає йому знаходити шлях до іншого серця, що й само настроюється в унісон до співця свого інтимного світу» [1; 311].

Наголосимо, що в динаміці літературного руху нібито далеке від життя, «неактуальне» слово М.Філянського не тільки не втратило своєї ідейно-художньої значущості, а й засяло новими гранями, озвалось до нових поколінь читачів глибиною полісемантичних образів-символів і виваженою мудрістю думки.

Сучасні дослідники роблять нові кроки в освоєнні спадщини М.Філянського, відзначаючи, зокрема, синкретичний характер його ідіостилю, своєрідний сплав у ньому елементів неоромантизму, символізму, необароко, неокласицизму, віань декадансу (В.Шевчук, О.Камінчук, І.Шапошникова).

Збірка «Лірика» народилася в річищі релігійно-філософської української поезії, представленої іменами Г.Сковороди, Т.Шевченка, П.Куліша, Я.Щоголева, П.Карманського, Б.Лепкого, поетів групи «Логос», Б.-І.Антонича, закарпатців Ф.Потушняка, Зореслава, що схилилися до поглибленого осмислення онтологічної проблематики, сприйнятої крізь призму християнської релігійності. Не випадковою є і глибинна внутрішня спорідненість світовідчуження М.Філянського з філософією та настроями Книги Еклезіаста із характерними для неї ідеями повторюваності процесів земного буття, марноти суєтних помислів і дій, піднесення духу до пізнання вищих істин, які визначають долю мудрого. В унісон Еклезіастові український поет-модерніст шукає розв'язання проблеми сенсу людського життя в добрих учинках і мудрості серця, яке в Біблії визначає духовний центр людини, її божественну сутність. Серце в поезії М.Філянського стає наскрізним повторюваним образом-символом, який утілює нездоланність і глибину духовного начала в людині та його перевагу над грубо-матеріальним, непросвітленим, ницим.

Естетичне осмислення дійсності у збірці «Лірика» відбувається через категорію часу. Концепт хроносу художньо конкретизується в національно забарвленому образі вінка, в буйноцвітті якого кожна жива істота влітає свою частку в «зелю землі і лоно вод» на тлі безмежних висот неба і невпинності часоплину («Я в'ю вінок...»).

Образ вінка як символу життя розгортається в часопросторі України. Цей універсальний, рідний світ, розбудований за принципом гармонії і краси, сповнений звуків, барв, буяння степових трав, гри морських хвиль, зродив з-під поетового пера натхненну величальну молитву Творцеві «Хвала». Образна система вірша ґрунтується на музичних асоціаціях: уся земля й простори всесвіту сповнюються хвалою «сина землі» Всевишньому за таємну мудрість його творчої думки, за доцільність і красу світобудови. Рефрен посилює враження потужної мелодії, що від лона землі підноситься до небес:

Хвала, хвала, хвала – за хвилі, що рокоцуть,

Що грають ласкою довічної краси,

Хвала за ясний день, за тихий гомін ночі,

За розкіш ранньої й вечірньої роси¹ (с. 47).

Від найдавніших зразків молитви М.Філянський перейняв урочисту мову, стиль магічного вмовляння, прийом повтору, наростання напруги чуття, створивши модерну молитву своєї літературної доби, яка давала широкий простір для повнішого вияву авторської індивідуальності. Мова молитви стала чи не найбільш природною мовою ліричного самовираження М.Філянського.

¹ Тут і далі вірші М.Філянського цит. за: Філянський М. Поезії / М.Філянський. – К.: Рад. письменник, 1988, зазначаючи в дужках сторінку.

На тлі чарівного українського світу, художньо-образна картина якого вибудовується символізацією явищ природи, в'ється й вінок життя суб'єкта лірики поета, позначений виразними прикметами автобіографізму.

У поезіях збірки часто проривається настрій тихої за давньої туги, що її передає мова натяків, умовчання, спомину, понад силу тамованих ридань. Важливу роль відіграє також образно-семантична наповненість традиційних національних символів, які відповідно конкретизуються в поетичному тексті.

Так, у поезії «Червоним золотом діброва убиралась...» автор на основі автобіографічного факту вимушеного виїзду з України дає свій варіант розкриття теми рідного краю і чужини. Особливої драматичної напруги набувають у творі образи річки, човна, кинутого у воду іржавого ключа, символічний зміст яких натякає на нестерпний біль відриву від рідного світу й невизначеність долі.

На чужині серце «розмовляє» з вечірньою зорею, що сходить над рідним краєм, легіт доносить голоси Вітчизни, які кличуть додому («Ти знов стоїш передо мною, мій рідний край...», «Дам серцю волю я», «Під гаєм кинутим, над сонною водою...»).

В осмисленні теми України М.Філянський не обмежується інтимно-ніжними суб'єктивними тонами особистих споминів і переживань. У поезії «Спить ряд могил давно німих...» особисте «я» суб'єкта трансформується в узагальнене «ми» як носія колективної самосвідомості нації. Проникаючи думкою в глибину віків, автор згадує «царство Скіфії», «ланів колишній час, України досвіт ранній», чує крик чайки над покинутими могилами і з гіркотою докоряє своєму поколінню національної інтелігенції за байдужість до слави предків, забуття героїчних традицій тих, «що згинули в зорі весінніх літ», за карикатурні форми імітації духовних надбань минувшини. Поет суворо нагадує сучасникам про елементарні вимоги культурного буття нації, які передбачають відповідальність перед нащадками за збереження історичних цінностей, дошкульно характеризуючи національну еліту як «безкровну отару» безпам'ятних синів України.

Безпосереднім продовженням цієї гнівної інвективи стала поезія «Не жаль» – болісний зойк митця-патріота за втрачені цінності життя нації, що в інших умовах розгорнулися б небаченим багатством:

...жаль мені тих сліз, що марне пролилися
І стали піснею безсмертної краси,
Та розкоші вінків, що в сумний час вилися,
Вились і в'янули без сонця, без роси... (с. 52).

А в поезії-посвяті «В.Л.Б.», заторкуючи проблему сучасного і майбутнього, М.Філянський влучно обіграє символіку дерева: його ліричний герой насаджує «яворів високих ряд» як знак пам'яті і зв'яз-

ку поколінь, як залишене нащадкам добро, що влітається у вінок безупинного плину життя.

Збірка «Calendarium» певним чином повторює композиційну структуру «Лірики», хоча застосований у першій збірці темпоральний принцип життєвого «вінка» ускладнюється й видозмінюється тут у строго впорядкований і пристосований до ритму людського життя перебіг річного календаря. Просторовий принцип той самий, що і в попередній збірці: перед очима читача в усій своїй красі й розкошах природи постає Україна. При цьому автор не відступає від традиційної національної символіки, усталених у першій книжці образів і мотивів, яким надає нового поглибленого трактування.

Розпочинаючи календарний цикл із розкішного вересневого пейзажу («Як загориться-закипить...»), поет складає молитовну хвалу рідним гаям, небесним просторам, землі –

За дні, за ночі, що минули,
За думи, що навек заснули,
За чари, що не встиг допить,
За сни, що більш не розбудить... (с. 87).

Сумні листопадові дні навіюють настрої замирення, скованості сил природи, відчуття втрат: «Стоїть німий орган, замовкли в арфах струни» («Падолист»).

Знову з'являються роздуми про неясні чи втрачені життєві перспективи:

Де ж човен твій тепер і де твоє весло?
Під берегом стоять чи їх... несе водою? (с. 94).

Початок зими спонукає М.Філянського до ще однієї спроби осмислити свій земний шлях. «Грудня день 6-й» – один із найкращих зразків автобіографічної лірики в українській поезії.

У вірші узагальнено типовий шлях письменника, який увійшов до національної літератури в часи переслідувань рідного слова. Тож вінок, до якого митець вийшов збирати «на ріднім полі» квіти, приносить йому не радощі, а муку:

Вінок мене колов, квітки мене труїли,
Я над руїнами, закований, стояв;
З діброви рідної луни я не діждав,
І серце в чужині далекій кам'яніло (с. 96).

Моторошних інтонацій набувають рядки про серце, яке в наближенні моменту зради й забуття рідного слова перетворюється на камінь. У розпачливому «Засну!» – різкий біль за можливий сон бездуховності, на який прирікає людину відрив від свого питомого ґрунту, руйнація самих джерел національної ментальності. І поет, що опинився перед прірвою духовного самознищення, ладний проклинати час, коли над колискою почув рідне слово. Та все ж непоруйнованим залишається бажання і в смертний час, забувши «хулу колишню», почути звуки ніжних кобз і звучання слова, яке чув над колискою.

У збірці «Calendarium», де тема особистої долі ліричного героя влітається в ширший контекст історичної долі України, далі розгортається історіо-

софська концепція М.Філянського, започаткована в попередній збірці поезією «Спить ряд могил давно німих...». Тут знаходимо програмний вірш «...“За що, за що?” – синів вона питала...», який у першому друку збірки (1911) мав підзаголовок «Року 1654 січня день 9-й». Твір вилився в монолог Матері-України, звернений до недбалих синів, що «пили й гуляли» у трагічні січневі дні прийняття Переяславської угоди, яку поет однозначно вважав неправною історичною помилкою. В унісон із тривожними інтонаціями цього вірша звучать і лютневі, шевченківські мотиви українського календаря, коли в безнадії «минають дні, минають ночі» – «І в'яне серце, / І не йде / “Апостол правди і науки”» (диптих «Лютого день 26-й»).

Весняна пора – це час Великодніх свят. Для М.Філянського, вихованого у священничій родині, цілком природним було поставити в центрі цієї частини календаря цикл релігійної поезії з епіграфом «Покаяння отверзі», в якому знайшли відображення прикмети світогляду інтелігента початку ХХ ст., що під впливом наступу атеїзму зазнав мук сумнівів і безвір'я. Утім напади цих мук відтісняють пориви світлої віри та молитовних благань до Всевишнього прийняти сльози каяття, звільнити душу «з огня геєнського», «з гріховної темниці». Стан душі ліричного «Я» в циклі визначається жаданням гармонії, внутрішньої рівноваги, відчуття доцільності людського життя, втілених у постаті Спасителя.

Українське літо, багатство й щедроти якого виражає розмаїта символіка рослин (Троянда, Дуб, Явір, Барвінок, Калина та ін.), знову сягає душі закинутого на чужину суб'єкта лірики М.Філянського, владно кличе додому, нагадує про обов'язок – «Зве женців на рідні жнива» («На чужині»). З грудей вириваються болісні благання:

Не мани ж мене
Хистом-колосом,
Не руйнуй душі
Рідним голосом,
Не чаруй, не клич... (с. 120).

Тільки піснею, – впевняє себе поет, – він іще пов'язаний із рідною нивою. Та поклики Вітчизни не заглушити, і протагоніст М.Філянського перертлюється в «подорожнього», земний шлях якого визначений нерозривним духовним зв'язком із рідним світом, із голосом рідної ниви. Сковородинський мотив мандрівника в поезії «Подорожній» спонукає до чіткого визначення життєвих пріоритетів, і відповідь автогероя М.Філянського на питання, що ж він узяв із собою «в далеку дорогу», звучить як клятва вірності українському світові:

– Я пісні взяв непевний рай,
Що мати рідная співала,
Та в зорях ночі неба край,
Що над колискою стояло... (с. 122).

У поезії «Над нивою», завершуючи свій «Calendarium», автор дає докладно виписану метафоризовану картину праці українського інтелігента

на рідному полі. Герой вірша «зерно чистеє» розкидає по своїй ниві, плекає свій сад, у якому знає кожен гілочку, поливає кожен квітку, а вночі, коли «сяйва діамантів / Закриють дня красу», стає учасником таємничого діяння генія творчості, що переливає спів землі у слово:

То пісня лон земних хвалою в небо летіє,
То жертви чистої над полем дим несеться,
То нива ним до зорь укуталася моя... (с. 132).

«Над нивою» завершує календар людського життя, щоб у його подальшому русі на новому витку повернутися до розкішних дарів вересня.

Нові життєві враження розширили змістову наповненість третьої збірки М.Філянського – «Цілую землю», ключові образи й символіка якої прив'язують її до двох попередніх книжок. Образи часу, простору, мотиви шляху, сенсу життя, праці на рідній ниві знаходять у ній своє органічне завершення.

Свіжо прозвучав у збірці цикл «Образи», що містить зразки поетичних портретів людей світової слави. Серед них – поряд із Бербанком («Геній волі»), Паганіні («Геній звуків»), Страдіварі («Геній мети») – український мислитель Г.Сковорода, котрий захоплював поета єдністю філософсько-етичного вчення й особистого життя, постійним сходженням на вершини духу, наближенням до ідеалу мудрості, душевної рівноваги й моральної досконалості («Mecum porto»).

Поетичний портрет Г.Сковороди можна вважати ідейним центром збірки «Цілую землю», як і всієї творчості поета. Адже образи-символи шляху, життєвого «подорожжя», книжки, сопілки, рідної пісні, в ореолі яких у вірші «Mecum porto» постає мандрівець Г.Сковорода, є ключовими в поетичній системі М.Філянського і втілюють художню модель земного шляху мислячого індивідуума. За зразком Г.Сковороди суб'єкт лірики поета також отожднює себе з подорожнім, який, не цураючись буденного, земного, відкидає суєтність буденщини, існування, позбавлене духовного начала, і прагне бодай наблизитися до тих обривів, де пролягає «горніх путь».

У збірці «Цілую землю» знаходить завершення історіософська концепція М.Філянського. Йдеться про цикл «В пилу сандалів», поштовхом до створення якого стала участь поета-вченого в експедиції на південь України, де розгорталася будівництво Дніпрогесу. В композиції циклу вдало застосовано випробуваний прийом подорожі, а суб'єкт постає у звичній для себе ролі мандрівника, пілігрима земної краси.

Уже на початку шляху «в пилу сандалів», який розпочинається з Києва, звучить тривожний, дисгармонійний акорд непокори пишнот творинь Растреллі з кайданами неволі, в яких стогне Україна, позбавлена свого слова, під тавром «чужих владик». Та Київ як серце України, втілення величчя її народу вистояв перед усіма випробуваннями долі («Тут – Візантія, там – Растреллі...»):

Ти все зазнав. Красою повний,
Ти не боїшся часу змін;
І скільки не зійшло колін –
Ти переміг, як сфінкс безмовний,
Добро, і зло, і смерть, і тлін (с. 165).

У циклі постає динамічний образ України: із глибин історії з'являються видіння з часів далекої минувшини, коли в українському степу «іде за плугом / Чужинець – хитрий мамоніт» («Все ближче й ближче день і час...»), відбуваються нічні набіги всіляких наїзників («Ніч»), руйнівників могил («Лиш я, та степ, та ніч німа...»), здійснюються таємні магичні обряди, лунають пісні, молитви, «якийсь предивний люд» виконує ритуальні танці («Зорить досвітня зоря...»). Охоплюючи думкою минуле й сучасне рідного степу, поет із тривогою зазирає в майбутнє: чи збережеться Україна, чи не стане оманю мрія про її велике грядуще («Де я? В якій я стороні?»)?

О ви, далекі, неймовірні,
Велінням часу непокірні,
Кому між вас я в серце кину –
«В степу, в степу, на Україні...» (с. 182).

Це питання настільки хвилює поета, що в іншому вірші циклу він знову повторює його, посилюючи емоційну напругу вислову («Вечір»):

Куди звернусь,
кому скажу,
кого я піснею збуджу,
До кого крикну,
в серце кину:
«В степу, в степу, на Україні...» (с. 185).

Помітне місце у творчості М.Філянського займає «легенда лірична» «Бузовий куш» (1918), що народилася як відповідь на поклик Матері-України «до гір холодних» на чужині:

Чим обізвусь йому взамін?
Вінок від рідної діброви
На оклик твій – моя відмова (с. 202).

Пов'язаний із лірикою двох перших збірок М.Філянського, «Бузовий куш» синтезує роздуми поета про людину і світ, про її земне «подоріжжя» в просторі й часі. Образи річки, човна, лісу, загад-

кового куща бузку на галявині, оточеній могутніми дубами, виразно вказують на символістський характер твору, зміст якого набуває філософського і навіть містичного звучання. Мандрівка рідними дібровами, самотня подорож човном по Пслі набувають прикмет руху часу, життєплину, вражаюча краса землі навіює тугу, відчуття минулості людського буття на тлі вічності. Вірш сприймається як данина любові до рідного краю, як гімн красі його природи та вдячності за творчий дар, символічно втілений у видиві дивовижного куща, що втілює ідею служіння «красі земній» у творчості.

Нижній, самозаглиблений лірик із тихим, елегантним тембром поетичного голосу, М.Філянський увійшов у світ національного письменства як поет-мислитель і співець невичерпних щедрот землі. Він міцно вріс у культурний ґрунт української духовності, органічно ввійшов у світ раннього модернізму як істинно національний поет, у символізм якого природно влітаються струмені оновленого бароко, імпресіонізму, неоромантики.

Утверджуючи пріоритет «серця», неповторність індивідуального, інтимно-особистісного в духовно-творчому самовираженні, М.Філянський поглиблював психологічні засади української лірики, розширював сферу поетичного вислову. У своїй творчості він своєрідно поєднав давню філософсько-релігійну традицію з новаторськими шуканнями у сфері синтезу мистецтв.

Суб'єкт лірики поета, його духовний двійник – філософ і мандрівник – іде в житті власним, визначеним провидінням шляхом, в'є свій вінок, саджає «яворів високих ряд», любовно плекає свою ниву, сад, у пісні підносить хвалу Творцеві, побожно цілує землю, вбачаючи сенс власного земного «подоріжжя» в доброчинності та духовній самореалізації у творчості. Відбиток вічного, неземного, надсвідомого в людському житті в поетичній системі М.Філянського – це любов, мистецтво, краса, які набувають конкретного змісту тільки в діяльному, повноцінному вияві творчої активності людини в духовному просторі своєї нації.

Література

1. Єфремов С. Історія українського письменства / С.Єфремов. – Мюнхен, 1989. – Т. 2.
2. Євшан М. Наш літературний баланс за 1912 рік (Літературні замітки) / М.Євшан // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. – К., 1998.
3. Качуровський І. Містична функція літератури та українська поезія / Ігор Качуровський // Слово і Час. – 1992. – № 10.
4. Коцюбинський М. Філянський. Лірика / М.Коцюбинський // Коцюбинський М. Твори: у 6 т. – К., 1962. – Т. 4.
5. Пчілка Олена. Філянський / Олена Пчілка // Рідний край. – 1906. – № 43.
6. Сріблянський М. [М.Шаповал]. Боротьба за індивідуальність (З літературного життя р. 1911 на Україні) / М.Сріблянський // Українська хата. – 1912. – Кн. IV.